

ומתי יש פנאי להתעמל?

על אדישות הממסד כלפי צעדיה הראשונים
של תרבות טיפוח הגוף בארץ ישראל

מיה דר

בארץ ישראל נוסדו בראשית המאה העשרים שיעורי החינוך הגופני, אגודות התעמלות והסתדרות המכבי. אולם הממסד התעלם מפעילותם. מאמר זה עוקב אחר מקורותיה וצעדיה הראשונים של תרבות טיפוח הגוף בארץ ישראל ובוחן את הסיבות לאדישות כלפיה. את ההשערות השונות ליחס האדיש להתעמלות, שנעדר הצדקה רשמית, בחנתי בעזרת מודל שפיתח איתמר אבן-זוהר לבחינת תהליך יצירת התרבות העברית בארץ ישראל. בהקשר זה נראה שההתעמלות תאמה את הדימוי החיצוני של העברי החדש חסון הגוף וזקוק הקומה. למרות זאת ההתעמלות לא זכתה לעידוד רשמי משום שהיא נחשבה לסוג של תרבות פנאי בתקופה שקידשה את עבודת הכפיים כדרך לריפוי החברה והארס היהודי.

בתחילת המאה העשרים החלו בתי הספר בארץ ישראל לקיים שיעורי חינוך גופני, הוקמו אגודות התעמלות ואחר כך 'הסתדרות המכבי' ונערכו מפגני התעמלות לראווה. פעילות זו נתקלה באדישות של הממסד וכמעט לא ניתן למצוא לה עידוד רשמי בהתבטאויותיהם של מנהיגי היישוב היהודי, לפחות עד תחילת שנות השלושים. קשה למצוא הצדקה אידיאולוגית ברורה לאדישותם של המוסדות הלאומיים והמנהיגים הציוניים לחינוך גופני ולהתעמלות. בהעדר הצדקה רשמית הופכת שאלת הסיבות לאדישות זו לתרגיל בפרשנות תרבותית. החוקר הבולט שעסק בסוגיה זו הוא חיים קאופמן,^א והסיבה

* מאמר זה הוגש בגרסתו הקודמת כעבודה סמינריונית במסגרת קורס על 'תקופת העלייה השנייה' לפרופ' יעקב גולדשטיין באוניברסיטת חיפה.

א הפרק הראשון בעבודת הדוקטור של קאופמן, 'הפועל בתקופת המנדט', מיוחד לרעיון 'יהדות השרירים' ולהקמת מכבי. נושא האדישות הממסדית מטופל במאמרו מ-1996: 'סודותיו ומרכיביו הלאומיים של המושג יהדות השרירים'. מאמר זה מבוסס במידה רבה על המקורות המוזכרים במחקריו של קאופמן.

המרכזית שהוא מציע לאדישות זו היא שעולי העליות הראשונות הגיעו ממזרח אירופה, מאזורים שבהם תחום טיפוח תרבות הגוף היה מוזנח. במאמר הנוכחי אציג לצד הסבר זה פרשנות נוספת, שונה בהדגשה, המסתמכת על מודל שפיתח איתמר אבן-זהר לבחינת תהליך יצירת התרבות העברית בארץ ישראל.¹

ראשיתה של ההתעמלות היהודית

תחילה מן הראוי לעמוד על ראשיתה של ההתעמלות היהודית ועל הרעיון שהיא ביטאה. בקונגרס הציוני השני בבזל באוגוסט 1898 סקר מקס נורדאו את מצב העם היהודי.² לאחר שתיאר את מצב האנטישמיות ברוסיה, בצרפת, באנגליה ובעוד ארצות, תיאר נורדאו את הציונות כ"שמש אביב המפשירה את הקיפאון היהודי" אשר צריכה לפעול גם בתחום הגופני: "על ידי החינוך הגופני של הדור הצעיר, שייצור לנו שוב את יהדות השרירים האבודה. [אבודה כיוון ש] פעם ראשונה אחר מלחמות הייאוש של בר כוכבא הגדול [...] חוזרת ונשמעת בתוך היהדות הדרישה שכלל ישראל יחגור כולו עוז להראות עצמו ולעולם כולו כמה עוד צפונות בו רוח חיים, תקוות חיים, חפץ חיים [...] פתאום בא הקץ ליהדות הנרפית, ליהדות על בלימה וליהדות על פימה לנמנום באפס מעשה ולהעלאת גרה של הרגלים מסורתיים".³ נאמו של נורדאו עורר דיון ראשון בקונגרס הציוני על הרמה הגופנית הירודה של יהודי מזרח אירופה. בעקבות הנאום הוקמה אגודת ההתעמלות היהודית הראשונה בשם 'אגודת ההתעמלות היהודית של ברלין בר כוכבא' (Berliner Jüdische Turnverien Bar-Kochba), והביטוי 'יהדות השרירים' הפך למטבע לשון.⁴ בנאומו לא הזכיר נורדאו ולו פעם אחת את ההתעמלות כאמצעי לשיפור מצבו הגופני של היהודי. רק בנאומים שנשא לאחר מכן ובמאמרים שפרסם, קשר נורדאו את רעיון 'יהדות השרירים' עם ההתעמלות.⁵ כוונתו של נורדאו ברעיון 'יהדות השרירים' הייתה לשנות את דמותו החיצונית של היהודי – משפוף קומה ורפה אברים ליהודי זקוף קומה וחסון. אפשר לראות בפנייה לעיצוב הגוף סוג של ביקורת עצמית על דמות היהודי הגלותי אך גם גילוי של תודעה לאומית שנמצאו לה מקורות בעבר הרואי – בר כוכבא. הביקורת העצמית הושפעה מצד אחד מביטויים אנטישמיים, ומצד שני נבעה מהרצון להוכיח שאין מדובר בהכרח בתכונת גזע שאי אפשר לשנותה.⁶

א מקס נורדאו (1849-1923) היה סופר, רופא ומראשי המנהיגים הציוניים.

ב בשנת 1900 כתב נורדאו מאמר על יהדות השרירים (נורדאו, כך א' עמ' 187-188). בנאומו בקונגרס הציוני החמישי בבזל ב-27 בדצמבר 1901 הוא חזר והזכיר נושא זה, אך הפעם בצורה ביקורתית יותר (נורדאו, עמ' 71-57). כמו כן פרסם מאמר תחת הכותרת "מדי משמעותה של ההתעמלות לגבינו היהודים?" בשנת 1902 (נורדאו, עמ' 86-82).

ג לדיון מפורט ביותר על השפעת ההתעמלות ברכיב בתרבות גרמניה על הציונות ראו דורון: תשל"ו, פרק 6, 'איגוד המתעמלים הציוניים'.

אחד המקומות שבהם הורגשה האנטישמיות במיוחד היה אולם ההתעמלות הכללי בגרמניה, שבו בלטה לעין נחיתותו הגופנית של היהודי. דוגמה לתחושה זו אפשר לראות ביומנו של ארתור רופין. לפי דבריו, הוא חווה את הטרואמה האנטישמית הראשונה שלו באולם ההתעמלות של בית הספר שבו חש את הנחיתות הפיזית שלו ביחס לחבריו הגרמנים לכיתה, כשהוא חשוף בגפיו המגושמות מול עיניהם הלגלגניות והערותיהם העוקצניות. רופין חש עצמו חלק מן המציאות היהודית, אך הוא הסתכל על עצמו בעיניים גרמניות. כך הוא למד לשנוא את עצמו, או לפחות את אותו חלק מאישיותו שהיה נתון עדיין בהווה היהודית כפי שהיא משתקפת בעיני האנטישמים.⁴

תחושתו של רופין לא הייתה סובייקטיבית בלבד. נראה שדווקא באולם ההתעמלות התחדדו הרגשות האנטישמיים של הגרמנים. ההתעמלות הייתה התחום היחיד שבו יכלו הגרמנים להוכיח בקלות שידם על העליונה, וזאת בניגוד לכישוריהם בתחרות בתחומי הכלכלה וההשכלה. תחושת הנחיתות הפיזית של היהודים הן בכוחם הפיזי והן בוריוות הדרושה לביצוע התרגילים הייתה נחלתם של המתעמלים הגרמנים והיהודים כאחד. אף שיתכן שלתחושה זו היה צידוק אובייקטיבי, ראוי לזכור את העובדה שאין מוצאים תחושה זו בקרב יהודי מורח אירופה, אף כי מצבם הגופני היה נחות ממצבם של יהודי גרמניה.⁵ כלומר תחושת הנחיתות הפיזית של יהודי גרמניה קשורה באופן הדוק למגע עם התרבות הגרמנית שהולכה להשוואות בלתי נמנעות. לכן אין להבין את תרגום רעיון 'יהדות השרירים' לאגודות התעמלות אלא על רקע השפעת התרבות הגרמנית.

את שיטת ההתעמלות הגרמנית פיתח פרידריך לודוויג יאן (Jahn) אשר בעקבות תבוסתה של פרוסיה מול נפוליון ראה בפיתוח הכושר הגופני בקרב הנוער כמשימה לאומית.⁶ פיתוח הכושר הגופני נתפס באותה עת בגרמניה כחלק בלתי נפרד מפיתוח האדם ומהחינוך (Bildung) כמחייב הרמוניה בין הגוף לרוח. מאידואל זה גם השתמע ששלמות מידות הגוף והופעתו החיצונית של האדם מעידות על פנימיותו. האנטישמים השתמשו במושג זה כדי לטעון שמבנה גופם של היהודים משמש ראיה לנחיתות אישיותם.⁷ המדינה הגרמנית דאגה מצדה למסד את שיטת ההתעמלות כאמצעי חינוכי. בשנת 1860 נערך 'חג ההתעמלות' הכלל-גרמני הראשון. אגודות ההתעמלות, שרבו והלכו, התארגנו בשנת 1868 להסתדרות אחת בשם 'תנועת ההתעמלות הגרמנית' (Deutsche Turnerschaft). תנועה זו הקיפה אלפי אגודות ומיליוני חברים. הכינוסים הגדולים וההצגות הפומביות (Turnfeste), שבהם השתתפו מאות מתעמלים ומאות אלפי צופים, סייעו להפצת השיטה ולהחדרת ההתעמלות בכל שכבות החברה. במקביל להתפתחות אגודות ההתעמלות התפתחה ההתעמלות גם במוסדות החינוך, עד שהקיפה את כל בתי הספר במדינה.⁸

'תנועת ההתעמלות היהודית'

תחושת הנחיתות הפיזית של היהודים באגודות הגרמניות הולידה את הרעיון להקים אגודות התעמלות ליהודים בלבד. ארבעים ושמונה המייסדים של האגודה הראשונה בגרמניה ('בר כוכבא ברלין', 1898) היו ציונים, ובהם ישראל אוארבך, רוברט בלום, היינריך לוזה, מקס בסר ועוד. רובם היו אקדמאים וסטודנטים שסגנון חייהם אפשר להם רווחה כלכלית מסוימת וזמן פנוי.⁹ בקונגרס הציוני השישי שהתכנס בבזל בשנת 1903 הופיעה אגודת 'בר כוכבא ברלין' בהתעמלות ראווה. אנשי האגודה ניצלו הזדמנות זו לאימוץ החלטה על הקמת 'תנועת ההתעמלות היהודית' (Jüdische Turnerschaft) שהייתה לארגון הגג של כל האגודות. במהלך הקונגרס הרצה המשפטן ד"ר ע"מ צווייג על "היסודות הלאומיים של תנועת ההתעמלות היהודית". בהרצאה זו הוא סקר את ההתפתחות שאיפותיהם של עמים אחרים בתחום ההתעמלות והצביע על כך שגם להם היו מניעים לאומיים.¹⁰ מקס בודנהיימר בירך את אגודת המתעמלים 'בר כוכבא' ודיבר על הצורך ב"גברים חזקים, בריאים ואמיצים, בעלי חוש משמעת וחובת נאמנות".¹¹ נאומי הקונגרס הציוני בשנת 1903 מציינים את קבלת דמות המתעמל כביטוי לרעיון 'יהדות השרירים' ומדגישים את הצד הלאומי והפטריוטי של אגודות ההתעמלות.

אולם למרות האוריינטציה הציונית של האגודה הברלינאית 'בר כוכבא' היא הייתה משוקעת בתרבות הגרמנית. ראייה לדבר ניתן לראות בכך שהתקנון המקורי של 'תנועת ההתעמלות היהודית' כלל סעיף שהעמיד את השימוש בשפה הגרמנית כתנאי להשתייכותה של אגודה פלוגית אל ארגון הגג היהודי, ולפחות בשנה הראשונה היה הסעיף הזה לעיקרון מחייב.¹² הפנייה לאגודות התעמלות יהודיות ברחבי אירופה להתאחד תחת ארגון גג מעידה שרעיון הארגון היה כללייהודי שמכנהו המשותף היה העם היהודי כשותפות לשון ותרבות. עם זאת, בשל הרצון להתנער מדימוי היהודי הישן, נבחרה השפה הגרמנית, ולא היידיש, לשפה המשותפת. בחירה זו חיזקה באופן פרדוקסלי את האוריינטציה של אגודות אלו דווקא לתרבות הגרמנית. יתר על כן, אם המטרה הייתה לעצור את תהליך ניוונום של היהודים, הרי היה צריך קודם כל לכוון אגודות התעמלות באזורי המצוקה, כלומר בגליציה, פולין, רוסיה הלבנה ואוקראינה. העובדה שלא כך קרה מדגישה שוב שתנועת ההתעמלות היהודית הייתה חלק מהתרבות המרכז אירופית. מקס נורדאו, שבעקבות נאומו בקונגרס הציוני בשנת 1898 קמו אגודות ההתעמלות היהודיות, הבין מאוחר יותר שאגודות אלו אינן מתאימות לסגנון החיים של יהודי מזרח אירופה. אף שהוא המשיך לעודד את הקמת אגודות ההתעמלות, הוא טען לכן שבמזרח אירופה יש לפעול באופן שונה בכדי להגשים גם שם את רעיון 'יהדות השרירים'. בנאומו בקונגרס הציוני החמישי בבזל בשנת 1901 הוא מתאר ראשית את התנאים האובייקטיביים של יהדות מזרח אירופה: "העם היהודי הוא עני ערוך מכל עמי העולם [...]. הרוב

העצום של המלאכות היהודיות טובע ביוון החייטות, הסנדלרות והכובענות, שאינן דורשות שום כוח גופני ושום חריצות כפיים מיוחדת". על רקע המחסור הכלכלי הדגיש נורדאו את אי־הרלוונטיות של 'תנועת ההתעמלות היהודית':

אי אפשר בכלל לגשת להרמה גופנית ורוחנית קודם שתבוצע ההרמה הכלכלית [...] כמה נורא הוא לדבר על השבחה גופנית של עניים אומללים, שהם ניוונים באופן רע לא מתוך בערות, אלא משום שאין להם מה לאכול, שדרים בחורים עלובים, בווהמה, בצפיפות, באוויר מושחת לא מתוך הרגל רע, אלא מפני שאין ידם משגת לרכוש דירה מסוכנת פחות לחיים. [...] לאותם היהודים שיש להם פרוטה בכיס ושעת פנאי יכולים אנו כמובן לשוב ולייעץ שישקדו על ההתעמלות הגופנית, אבל אין לנו להרבות מילים על כך. הרעיון על דבר חינוך יהדות של שרירים נתעורר כאן, הנוער היהודי המשכיל תפס אותו ואין ספק שיגשים אותו יותר ויותר [...] אבל להמון בית ישראל, להמון הגדול, שעליו בעיקר אנו חושבים, כל זה הוא בלתי חשוב. המון זה אינו יכול בשעה זו להעלות את רמת חייו ולהתעמלות ולספורט מאיזה סוג שהוא אין לו לא זמן ולא כסף.¹³

נורדאו המשיך והציע להעלות את הרמה הגופנית ללא השקעה כספית באמצעות שינוי אורח החיים, כמו על ידי העלאת גיל הנישואים והעלאת גיל הכנסת הילד לבית ספר. ביקורתו של נורדאו מדגישה על דרך השלילה את היותה של 'תנועת ההתעמלות היהודית' תוצר של התרבות הגרמנית שהתאים ליהודים צעירים ומשכילים במרכז אירופה למרות הצגתה כתנועה כללי־יהודית.

בשנת 1909 מנתה 'תנועת ההתעמלות היהודית' כ־5,000 חברים ו־39 סניפים. לשיא התפתחותה הגיעה התנועה בשנת 1913. היא כללה אז חמישה אזורים, 84 אגודות ו־80,000 חברים וערכה מפגן ראווה המוני של 1,450 מתעמלים לכבוד באי הקונגרס הציוני ה־11 בוינה. רק ערב מלחמת העולם הראשונה החלו לקום אגודות התעמלות גם במזרח אירופה.¹⁴

לעומת שיטת ההתעמלות שהתפשטה בגרמניה, באנגליה התפתחו יותר באותה עת הספורט והמשחק התחרותי, כאמצעים לבידור ולהנאה (ואפשר שהיה זה מכיוון שאנגליה נהנתה מתקופות שלום ארוכות יחסית למדינות אירופה האחרות ולא היה לה צורך להשתמש בהתעמלות כאמצעי לחינוך למלחמה). את הספורט התחרותי ניתן לראות כמגלם את ערכי התיעוש, העיור והמעמד הבינוני־גבוה; שכן תכליתו היא הישגים, אשר בדומה לתוצר הסופי בתהליך הייצור התעשייתי, ניתנים למדידה כמותית תוך השוואת ביצועיו של הפרט המתמודד מול פרטים אחרים. תרגילי ההתעמלות, לעומת זאת, אינם ניתנים למדידה כמותית, ומה שקובע בהם הוא צורת הביצוע, ההיבט האסתטי והסיפוק



אגודת ההתעמלות 'בר כוכבא ברלין' בחמונה קבוצתית בעת הקונגרס השישי (בול 1903).

מעצם הפעילות. כלומר, את ההתעמלות ניתן לראות כמחשיבה 'יותר את האדם כפרט יוצר. אך עם זאת, 'שיטת ההתעמלות הגרמנית' נוצרה כדי לאחד ולבנות את העם. באגודות ההתעמלות היהודיות נערך פולמוס על אופי הפעילות: האם הוא צריך לכלול רק התעמלות, או אולי גם ספורט תחרותי? בהתאם לתפיסה הגרמנית, גם בעיני מחייביה היהודיים גילמה ההתעמלות את הלאומיות העממית המסורתית. מטרתם הייתה חינוך ההמונים, והדרך ההולמת לשם כך הייתה השתתפות והשתפרות ולא 'יצירת שיאים חדשים. רוב היהודים באגודות ההתעמלות צידדו אפוא ב'שיטת התעמלות הגרמנית' בהשפעת הערכים שזו שאפה לקדם.¹⁵ אך למרות זאת חדר יסוד הספורט התחרותי אל 'תנועת ההתעמלות היהודית' מכיוון שונה. התודעה הלאומית הניעה את הצעירים היהודיים לרצות ולהתחרות עם הצעירים הלא-יהודיים, על מנת להראות להם שאין הם נופלים מהם. כלומר, היסוד הלאומי שבהתעמלות הוא שהחדיר אליה את עקרון התחרות, הור לה מעיקרה. אולם בניגוד לספורט לא הייתה הישגיות זו אישית ופרטית אלא לאומית, ומטרתה הייתה אפולוגטית: להוכיח כי נחיתותם הגופנית של היהודים אינה עובדה בלתי ניתנת לשינוי.

יחזק רם מונה בספרו על התפתחות תרבות הגוף בישראל שלוש מטרות מרכזיות בחינוך גופני:

בנסיבות מסוימות עשוי החינוך הגופני להיות פרק בתחייה לאומית של עם, ובמקרה זה הוא משמש למטרות של חברות, כלומר לחינוך הפרט על פי ציפיותיו של הלאום ממנו. [...] בנסיבות אחרות עשוי החינוך הגופני להיות חלק ממאבק תרבותי לאמנציפציה חברתית, ובמקרה זה הוא יוגדר, קרוב לוודאי, כחינוך גופני אקולטוריסטי, שפירושו חינוך גופני כאמצעי לתרבות ולהתקבלות חברתית. בנסיבות אחרות הוא עשוי להתגלות כאמצעי חברתי-חינוכי לשחרורו ולקידום אושרו ומימוש העצמי של היחיד, בלא ההקשרים החברתיים-התרבותיים הרווחים. חינוך גופני כזה יוגדר אז חינוך בעל אוריינטציה אידיאולוגית יחידנית.¹⁶

ניתן לראות שב'תנועת ההתעמלות היהודית' היה שילוב של מרכיבי תרבותי כחלק מהשתלבות בערכי התרבות הגרמנית יחד עם מרכיבי חברותי כחלק מחיזוק תודעה לאומית יהודית. לדעתי, המרכיבי התרבותי היה ראשוני יותר ו'תנועת ההתעמלות היהודית' הייתה עבור משתתפיה קודם כל אמצעי לחיזוק תחושת כבודם העצמי בהשוואה לתרבות הגרמנית.

אגודות ההתעמלות הראשונות והמורים הראשונים להתעמלות בארץ ישראל

בארץ ישראל קמו שתי אגודות ההתעמלות הראשונות בשנת 1906. בשנים 1911-1912 נוסדו עוד אגודות בפתח תקווה, זיכרון יעקב, עקרון, ראשון לציון ובאר טוביה, ואגודה בשם 'בני בילוי' בגדרה. 'הסתדרות המכבי' הוקמה בשנת 1912 והצטרפה ל'תנועת ההתעמלות היהודית' כאזור הארץ ישראלי. בעקבות הקמתה של 'הסתדרות המכבי' נוסדו סניפים נוספים. עד לפני מלחמת העולם הראשונה גדל מספר האגודות לעשרים, והיו רשומים בהן כשמונה מאות חברים. מלבד פעילותן בהתעמלות עסקו אגודות אלה גם בשיעורי ערב בעברית, בעריכת טיולים ואף השתתפו במשימות ביטחוניות בערים.¹⁷ יש לציין, שנשים הצטרפו לאגודות ההתעמלות, והן השתתפו בשיעורי החינוך הגופני בבתי הספר שבהם לימדו מקצוע זה. אולם המקורות המצויים ברשותי אינם מספיקים כדי לסרטט תמונה שלמה: מה היה חלקן היחסי לעומת הגברים באגודות, האם הן השתתפו בכל הפעילויות, ומהם הזיכרונות שיש להן מפעילות זו.

אברהם צבי גולדשמיט היה המורה המקצועי הראשון לחינוך גופני. גולדשמיט נולד בירושלים ונשלח בצעירותו להולנד, שם השתלם בשיטת ההתעמלות הגרמנית. הוא החל להורות בשנת 1904 בבית הספר 'למלי' בירושלים ובבית הספר למורים 'עזרה'. שיעוריו הושתתו באופן בלבדי על השיטה הגרמנית, והוא אף השתמש בשפה הגרמנית להוראה. לפי הוראותיו נבנו בבית הספר מכשירי טיפוס מסוגים שונים, הובאו מקבילים,

מתח, מכשירי קפיצה וציוד כגון אלות, מוטות וחבלים. חלק מתלמידיו הפכו בעצמם למורים לחינוך גופני.¹⁸

עם הקמתה של הגימנסיה העברית, 'גימנסיה הרצליה', בשנת 1905 התרחבו שיעורי ההתעמלות בבתי הספר. המורה שנבחר ללימוד מקצוע זה היה צבי נשרי (הרשל



הוראת התעמלות בחצר בית הספר למל בירושלים על ידי אברהם צבי גולדשמיט.

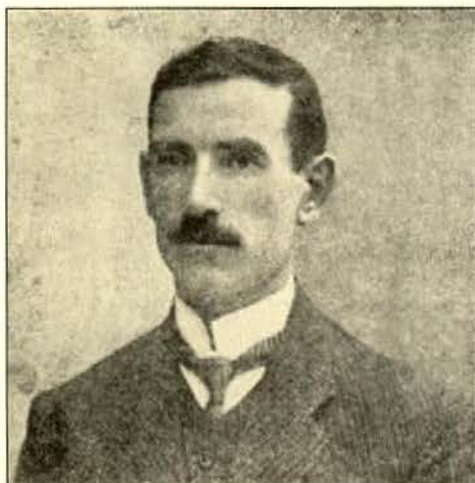
אורלוב). נשרי היה חייל לשעבר בצבא הצאר. הוא הכיר משירותו הצבאי כמה תרגילי התעמלות ואף התעמל על כמה מכשירים שהיו בשטח הבסיס כגון מקבילים, מתח וסוס. הבחירה באדם כנשרי מעידה שלא היו בנמצא מורים לחינוך גופני ובלית ברירה נאלצו 'לברוא' אותם יש מאין. נשרי הסכים לקבל על עצמו את התפקיד אך רק בתנאי שיאפשרו לו לצאת לחוץ לארץ להשתלמות מקצועית (על חשבונו). בשנת 1908 הוא יצא לשווייץ להשתלם ב'שיטת ההתעמלות הגרמנית'. כלומר מבחינת תוכן הלימוד הייתה השפעת התרבות הגרמנית דומיננטית לפחות עד תחילת ממשל המנדט הבריטי. עם זאת, בהיענות לרצון הילדים שילב נשרי גם משחקי כדור, אף על פי שמעולם לא קיבל את הפן ההישגי-תחרותי של השיטה האנגלית.¹⁹

בשנת 1912 לימד נשרי את מקצוע ההתעמלות למורים חדשים בהשתלמות הראשונה שארכה חודש ימים בויכרון יעקב. מקצוע החינוך הגופני לחלל אפוא מהערים המרכזיות ירושלים ותל אביב לשאר בתי הספר בארץ ישראל. אולם דווקא בהתיישבות העובדת לא הייתה ברורה נחיצות של מקצוע זה. אליעזר יפה, שהיה מהוגי רעיון 'מושב העובדים' שלל באופן חריף את לימוד ההתעמלות בנהלל בשנות העשרים: "ברור כי הילד בכפר

אין לו צורך בהתעמלות ובכל זאת נכלל עניין ההתעמלות בתוכנית הלימודים שבכפר. ולא הייתי מתרעם על כך, אלא שהעניין נעשה לפולחן הריקניות".²⁰

צבי נשרי היה איש העלייה השנייה והשתייך למפלגת ה'פועל הצעיר'. הוא היה מעורב בכל שטחי הפעילות הגופנית: הוראה, הדרכה באגודות ההתעמלות, עזרה בארגון החגיגות השנתיות ברחובות והשתתפות ב'הסתדרות המכבי'. הוא היה גם המורה הראשון לחינוך גופני שלימד בעברית.²¹ הוראת העברית כשפה לאומית עמדה בראש הסמלים שביטאו את הכמיהה לתחייה לאומית. בשנת 1903 הוחלט על הקמת 'ועד הלשון העברית', ופעילותו מעידה על הפיכת השימוש בשפה העברית לעניין אידיאולוגי יזום וכלליישובי, החותר ליצור מסגרת ארגונית שבה תמומש הלכה למעשה תחיית הדיבור העברי בארץ.²² המורה העברי נאלץ לעתים קרובות לברוא מילים וביטויים, וכך הוא היה לשותף ביצירת התרבות בארץ ישראל. צבי נשרי נתקל במציאות זו והחל להמציא את המונחים שהיו דרושים לו להוראה. בשנת 1913 הוא הגיש ל'וועד הלשון העברית' בירושלים לדין רשימה של כ-180 מונחים מתחום ההתעמלות, והוועד אישר אותם. באותה שנה הודפס ספר שיעורי ההתעמלות הראשון בעברית, ובו חומר לשיעורי ההתעמלות שכתב נשרי ותרגום של נשרי (מגרמנית לעברית) של חומר לימודי של גולדשמיט.²³

בהקשר זה אציין היבט אטימולוגי שלמיטב ידיעתי לא זכה עדיין להתייחסות מחקרית. המילה 'התעמלות' גזורה מהשורש ע'מ'ל; ויש בה ממשמעות ה'עבודה'. מלה זו היא חידוש לשוני של שמואל אבן תבון, שתרגם מערבית חלק מכתבי הרמב"ם, שמשנתו



צבי נשרי - המורה הראשון שלימד התעמלות בעברית (1913).

עסקה גם בתחום הרפואי.²⁴ הרמב"ם העריך את ההתעמלות כאמצעי לשמירת הבריאות, שנועדה לאפשר להשיג את שלמות החכמה והמידות. לפיכך, לא ראה בה כל ערך אם נעשתה רק לשם ההנאה שבדבר. לטענתו, ההנאה מבטלת את התשוקות העיוניות ולכן הגוף מפסיד.²⁴ המלה 'התעמלות' בתרגומו של אבן תבון תואמת את תפיסתו של הרמב"ם, שכן 'עמל' עומד כניגוד להנאה, והמלומד היהודי שאליו כיוון הרמב"ם את חיבוריו אכן לא עבד בעבודה שדרשה מאמץ פיזי. משמעות מושג ההתעמלות אצל הרמב"ם מדגישה את חוסר התאמתה לתרבות שנוצרה בארץ ישראל בראשית המאה העשרים, ונקודה זו ארויב בהמשך בניסיוני להסביר את היחס האדיש שבו נתקל מקצוע ההתעמלות באותה תקופה. מצד אחד, עבודת הכפיים היצרנית נחשבה עתה תרופה שתרפא את חולי העם היהודי, ולא ההתעמלות. ומצד שני, המרכיב ההנאתי בהתעמלות כסוג של תרבות פנאי לא נחשב אז כראוי לעידוד.

יש לציין שלמקור העברי של המונח התעמלות אין מקבילה דומה בשפה הגרמנית, היוונית, הערבית או האנגלית. המילה הגרמנית להתעמלות היא 'Turnen', ומובנה הוא חינוך על ידי תרגילים למשמעת עצמית, לפיתוח הכוח ועיצוב הגוף (בעברית אפשר לתרגם אותה להתאמנות). את המונח הזה חידש פרידריך לודוויג יאן, במטרה להחליף את המונח היווני 'gymnastik' מתוך מחשבה ש-'Turnen' הוא מושג גרמני טהור.²⁵ המילה הערבית 'להתעמלות' נבנתה אף היא משורש שמשמעותו אילוף, או הקניית צייתנות.²⁵ המילה האנגלית 'sport' היא קיצור של הפועל 'disport', המורכב מהיסוד port והתחילית dis, שמשמעותה הפרדה או הרחקה. port, גזור מן הפועל הלטיני portare שמשמעו לשאת, ולכן משמעותו של ה-disport היא להתרחק מלשאת, כלומר להתרחק ממשא העבודה והחיים הרגילים, להתבדר, לבלות בנעימים; בדיוק ההפך ממקור המילה בערבית.²⁶

הסיבות לאדישות כלפי ההתעמלות בארץ ישראל

לאדישותם של המוסדות הלאומיים והמנהיגים הציוניים לחינוך גופני ולהתעמלות לא ניתנה הצדקה אידיאולוגית מוצהרת. על אדישות המוסדות הלאומיים ניתן ללמוד מדברי הפעילים באגודות ההתעמלות. צבי נשרי, שהשתייך ל'הסתדרות המכבי' והיה ממארגני 'חגיגות רחובות', כתב בזיכרונותיו: "למען האמת, יש להזכיר את היחס האדיש בכלל

א הרמב"ם (1135-1202) מזכיר את נושא ההתעמלות ב'מורה נבוכים', וכותב על כך בהרחבה בשניים מחיבוריו הרפואיים: 'הנהגת הבריאות' ו'פרקי משה ברפואה'. את חיבוריו ברפואה הוא כתב בערבית בשנות חייו האחרונות.

ב לאמיתו של דבר המונח Turnen נגזר משורש לטיני והיה מקובל גם בשפה הצרפתית (למשל במשמעות של טורנירים של אבירים וכדומה). המונח היווני 'gymnastics' מקורו ב-'gymnasium' שמשמעותו מקום להתאמנות ערומים, כפי שהיה נהוג ביוון העתיקה.

והעדר התמיכה החומרית ולפעמים גם המוסרית מצד מנהיגי היישוב, האישים בעלי היכולת וההשפעה, וכן מצד המוסדות הלאומיים והיישובים".²⁷ 'לחגיגות רחובות', שנערכו בחול המועד פסח, היה אופי של חגיגה לאומית, ותחרויות הספורט ומפגני ההתעמלות תפסו בהן מקום מרכזי. בכל פתיחה שובץ נאום של מנהיג ציוני. למרות זאת לא נותר לנו נאום של מנהיג מן היישוב ברוח נאומיו של נורדאו. לדוגמה, בחגיגה הראשונה, בשנת 1908, נשא את הנאום ד"ר בן ציון מוסינזון, והוא הקדיש את דבריו לערכה המכריע של השפה העברית בתחיית העם היהודי.²⁸

יחקק רם מציין במחקרו על התפתחות החינוך הגופני שבגלל גישתם השמרנית מסורתית לא הפקידו מנהיגי היישוב בידי אנשי ההתעמלות סמכויות חברתיות, אף כי המניעים של פעילי האגודות היו מניעים לאומיים ציוניים. לטענתו, מנהיגות היישוב תפסה את פעילותם של מועדוני ההתעמלות בעיקר כעשייה של צעירים למען צעירים. בסיכומו של דבר לא הוקצו כספים של ממש לא לחינוך הגופני בבתי ספר ולא לפעילות מועדוני ההתעמלות.²⁹ דוגמה לאדישות הגוררת מניעת תקציב מהחינוך הגופני אפשר לראות בדיווח של אחד ממנהלי בתי הספר שכתב על החלטתו לצמצם את שיעורי ההתעמלות בד בבד עם צמצום שיעורי שירה וציור: "ציור, התעמלות ושירה מסרתי בשנה שעברה למנחים בעלי מקצוע, ובשכיל שהם עולים בוקר הצטמצמו הלימודים בשנה זו והועמדו על שעה אחת בכל כיתה". ההצמדה של שיעורי ההתעמלות לשירה וציור אינה מקרית, ולאמתו של דבר היה מעמדו של החינוך הגופני דומה למעמד שיעורי האמנות, וערכו היה פחות באופן מובהק ממעמד מקצועות הלימוד העיוניים.³⁰

הקביעה בדבר יחסם האדיש של מנהיגי היישוב לטיפוח תרבות הגוף בתחילת המאה העשרים מוסכמת על כלל החוקרים שעסקו בנושא זה. יחיעם שורק, לדוגמה, סיכם את יחסם של מנהיגי העלייה השנייה והשלישית להתעמלות ולספורט כך: "יחלפו עוד שנים לא מעטות עד שמנהיגי הדור ובכללם ברל כצנלסון, דוד בן גוריון, חיים ארלוזורוב ואחרים, יטפחו על שכמו של הספורטאי ויעודדוהו".³¹

קאופמן, אשר חקר את אופיו הלאומי של רעיון 'יהדות השרירים', כפי שבא לידי ביטוי באירופה, מציין את האדישות הכללית לנושא ההתעמלות בארץ ישראל ושואל: מדוע לא ניתן ביטוי מעשי יותר לרעיון 'יהדות השרירים'? ומדוע הספורט הארץ ישראלי לא היה גורם מוביל במימוש הרעיונות של תנועת התחייה הלאומית היהודית? אם, כפי שראינו, ברעיון זה גלומים יסודות כה מרכזיים של התנועה הציונית, מדוע נותר הספורט בשוליים?³² לדעתי עדיף להציג את השאלה שהציג קאופמן באופן שונה: על רקע ההשפעה שהייתה לתרבות הגרמנית ולרעיון 'יהדות השרירים' על הקמת אגודות ההתעמלות יהודיות במרכז אירופה, מה הייתה הזיקה בין רעיון זה ובין אגודות ההתעמלות בארץ ישראל? בהצגת השאלה בדרך זו נעשית הבחנה בין רעיון 'יהדות השרירים' ובין

'תרגומו' להתעמלות, וכמו כן מועלית האפשרות שההקשר הארץ ישראלי הביא ל'תרגום' שונה של רעיון 'יהדות השרירים'. הצגת השאלה בדרך זו גם מרמזת על כך שאין עלינו להיות מופתעים מגילוי היחס האדיש להתעמלות, אף על פי שראוי בכל זאת לנסות להסביר יחס זה.

הצגת השאלה בדרך זו מתבססת על המודל של אבן־זהר, מודל שהוצע בדיון בשאלת צמיחתה והתגבשותה של תרבות בתוך היישוב היהודי החדש בארץ ישראל מתחילת העלייה הראשונה ועד להקמת מדינת ישראל. תרבות ארץ ישראלית זו נעשתה בהדרגה ייחודית ושונה מן התרבות היהודית: הן של היישוב הישן והן של היהודים בארצות התפוצה. אבן־זהר בוחן שאלה זו תוך שהוא נעזר ב'מדע התרבות' – הסמיוטיקה של התרבות. הסמיוטיקה עוסקת בחשיפת מערכות סימנים שהתמסדו בחברה ובבחינת יחסי הגומלין בינם, כמו לדוגמה, יחסי הגומלין בין שימוש בשפה לשימוש בתנועות ידיים. אבן־זהר מנסה להציג מודל שלא רק תורם לביאורם של תחומים שזכו למחקר רב יחסית, כמו תרבות טקסטואלית (לשון, ספרות, פעילות לשונית), אלא גם מסייע בניסוחן של השערות שאפשר להחיל אותן על תחומים אחרים שלא נחקרו דיים, כמו תרבות עיצוב הגוף כסוג נוסף של שפה.

לטענתו של אבן־זהר, העליות הראשונות התאפיינו בהחלטה לזנוח את תרבות המוצא כולה או חלקה. עם זאת, החלטה זו לא הוליכה לאימוץ תרבות ארץ היעד אלא רק לאימוצם של רכיבים מסוימים שלה. אנשי העליות הראשונות היו צריכים 'להמציא' תרבות חלופית לתרבות המוצא. הקמת היישוב החדש הייתה כרוכה אפוא באופן מידי בשורה של הכרעות בתחום הבחירה של התרבות. האידאולוגיה הציונית, שהייתה מעורבת במפעל זה, הפכה את הבחירה לעניין שהכרחי להכריע בו החלטות מפורשות, והעיקרון המנחה היה יצירת עם יהודי חדש ואדם יהודי חדש בארץ ישראל.³³ היחס האדיש להתעמלות מהווה למעשה דוגמה מנוגדת לטענתו של אבן־זהר שהבחירה במאפיינים של היהודי החדש חייבה הכרעה מפורשת – דחייה או קבלה של רכיב תרבותי זה או אחר. לפי מודל זה, העדר גינוי מפורש יותר של ביטוי תרבותי זה ניתן אולי להתפרש כביטוי לכך שרעיון 'יהדות השרירים' (בהתגלמותו בהתעמלות) אינו מנוגד לאידיאל העברי החדש. אך האדישות כלפי ההתעמלות מציבה בכל זאת בעיה: מדוע נמנעה הכרעה מפורשת ביחס לאימוץ תרבות הגוף שמקורה בגרמניה ומדוע לא התקיים עידוד רשמי של טיפוח הגוף, מן הסוג שניתן היה למצוא בנאומו של נורדאו ובדיוני הקונגרס הציוני?

תשובתו של קאופמן היא שאחת הסיבות המרכזיות לאדישות זו היא העובדה שהנהגה הלאומית הייתה מורכבת מאנשים שהגיעו ממזרח אירופה ולא הייתה להם זיקה להתעמלות. קאופמן אינו מנמק מדוע לדעתו סיבה זו היא העיקרית, אף שהוא

מונה גם סיבות נוספות.⁸⁴ לפי טענתו של אבן-זהר, לא מוצאם של הרכיבים התרבותיים הוא שהכריע אם הם יאמצו אם לא, אלא יכולתם למלא את הפונקציות החדשות שנדרשו למימוש אידיאל העברי החדש. למשל, אנשי השומר אימצו את פריטי המזון והלבוש של הבדואי והפלאח שפגשו בארץ ישראל כחלק מהבניית זהות 'העברי הקדמון'. עם זאת, אף על פי שיש למוצא הרכיבים מעמד משני, הרי עדיין יש להם חשיבות על שום זמינותם. כלומר הרצון לממש את אידיאל העברי החדש הולך לחיפוש חומרים חלופיים, אולם היה צריך שחלופה זו תהיה מוכרת. החיפוש הולך לכן לעתים אל תרבות המוצא. למשל, אלכסנדר זייד סיפר על ילדותו: "לשום איש לא הייתה השפעה עלי באותה תקופה בחיי כמו לואסילי הקוזאק [...] כל ישותו הביעה אומץ וגבורה". כלומר דמותו של השומר לא נבנתה רק מהמפגש עם הבדואי ולא רק מתוך תפיסה רומנטית של המזרח אלא גם כפעולת 'תרגום' של דגם מזרח אירופי מוכר – הקוזאק – למציאות ארץ ישראלית.⁸⁵

לטענתי, הסיבה שקאופמן ציין, שהנהגת היישוב הגיעה ממזרח אירופה ולא נחשפה לתרבות טיפוח הגוף הגרמנית בעיקרה והעובדה שבארץ ישראל ההתעמלות לא הייתה מפותחת, מסבירים את הקשיים שליוו את צעדיה הראשונים של טיפוח תרבות הגוף בארץ ישראל. למרות קשיים אלו, דווקא אז נראו ניצני 'המצאתה' של ההתעמלות כרכיב תרבותי בבניית העברי החדש; וההתעמלות הן תאמה גם את האידיאולוגיה שרווחה אז של 'שלילת הגלות'. יתרה מכך, דווקא פעילות חדשה בראשית דרכה זקוקה לעידוד רב יותר, כדי להמשיך ולהתפתח. נראה לי לכן שנדרש הסבר מלא יותר כדי להסביר את אדישות הממסד כלפי ההתעמלות.

האידיאולוגיה של 'שלילת הגולה' בשנות העלייה השניה בארץ ישראל חרטה על דגלה את העבודה העצמית כאתוס מרכזי, כתרופה שתרפא את העם היהודי ממחלותיו החברתיות והלאומיות. כדוגמה ניתן לראות את דבריו של א"ד גורדון, שנחשב למורה הרוחני של צעירי העלייה השניה:

מעטה צריך להיות האידיאל הראשי שלנו – העבודה. אנחנו לקינו בעבודה [...] ובעבודה נרפא. את העבודה צריכים אנו להעמיד במרכז כל שאיפותינו, לייסד עליה את כל בנינו. אם רק נעשה את העבודה כשהיא לעצמה לאידיאל [...] נוכל להירפא מן הנגע אשר דבק בנו, נוכל לאחזק הקרע, שנקרענו מעל הטבע.⁸⁶

א קאופמן: 1999, עמ' 6. ראה גם קאופמן: 1996, עמ' 280. שם מצוינת גם הסיבה שבארץ ישראל רעיון 'יהדות השרירים' קיבל משמעות רחבה יותר מעיסוק בספורט גרדא. וגם: קאופמן: 1998, עמ' 86. שם מצוינת גם הסיבה שהספורט נתפס כ'שעשועים בורגניים'. אולם, הסיבה היחידה לאדישות לגבי הספורט בארץ ישראל המוכרת בשלושתם היא שמוצא ההנהגה הוא ממזרח אירופה, ואין הסבר מדוע דווקא סיבה זו נחשבת כעיקרית.

מפלגת 'הפועל הצעיר', שהייתה מפלגה ארץ ישראלית שהקימו אנשי העלייה השנייה, אימצה את עקרון 'כיבוש העבודה' כעיקרון המנחה המרכזי. על כל מהדורה של כתב העת של המפלגה התנוססה הסיסמא: "התנאי ההכרחי להגשמת הציונות הוא כיבוש כל המקצועות על ידי עבודה עברית". נראה שאנשי העלייה השנייה ראו את עבודת הכפיים באותה משמעות שבה הבינו הסטודנטים בגרמניה את ההתעמלות כאמצעי לשיפור מצבם הגופני. אולם טענתי היא שהסיבה לאדישות כלפי ההתעמלות היא לא רק שעבודת הכפיים שינתה את מראהו החיצוני של היהודי כפי שעשתה ההתעמלות קודם, אלא שהעבודה גם נתפסה כבעלת ערך מוסרי, לאומי וכלכלי של קיום עצמי. לעומת זאת, ההתעמלות נחשבה לסוג של תרבות פנאי המבזבזת אנרגיה לריק, כלומר כשעשוע בורגני.³⁵

דוגמה מחיי היום-יום להתרחקות מאגודות ההתעמלות עקב העבודה הרבה והפנאי המועט ניתן לראות ממסמך המסכם את תולדות ארגון 'הגדעונים', שהורכב מצעירי בני המושבה זיכרון יעקב:

והנה נוסד המכבי בארץ ישראל. גם במושבתנו נוסד סניף [1912] והרבה תקוות תלו בו צעירי זיכרון יעקב [...] ככה למשל הייתה השאיפה העיקרית של הסניף להרבות ולהחמיר בהתעמלות, בעת שצעירים העובדים במשך כל השבוע בשדה, ובאים לנוח ביום השבת, זקוקים הם יותר להתפתחות רוחנית כללית. כלל לא ידע ה'מכבי' פה להיות מוסד משפיע ומועיל שיתפוש את מקומו בחיי המושבה ואת זה הננו אומרים בצער עמוק לדאבון נפשנו.³⁶

לעומת דחייתם את ההתעמלות, בולט עיסוקם של 'הגדעונים' בשמירה. היהודי העברי הרוכב זקוף על סוס ורובה תלוי לצווארו יכול היה לשמש גם הוא 'תרגום' של רעיון 'יהדות השרירים'. בארץ ישראל פגשו אנשי העליות הראשונות את הברדואים שעסקו בשמירה, ומתוך הרצון או הצורך להוכיח עצמם לעומתם החלו לעסוק גם הם בעבודה זו תוך חיקוי סממני לבושם והתנהגותם. דחייתם של 'הגדעונים' את ההתעמלות, לעומת אימוץ עבודת השמירה, מעידה אולי שדמות השומר תפסה את מקומו של המתעמל כסמל לעברי החדש.

א מסקנה זו נראית תואמת את מאמרו של אלמוג (1984). אולם למעשה נושא המאמר שונה. הוא מנתח את רעיון 'יהדות השרירים' כסיסמא הקוראת להתנערות מן השכלתנות היהודית בגולה, ובו מוצגים 'כיבוש העבודה' ו'דת העבודה' כהגשמה ופיתוח נוסף של רעיון זה. לפיכך אין במאמר כל התייחסות להתעמלות כאל ביטוי של רעיון זה באירופה, ובעקבות זאת אין כלל השוואה בין ההתעמלות לעבודה כ'תרגומים' שונים של אותו רעיון, ואין עיסוק בשאלה מדוע יש 'תרגומים' שונים לאותו רעיון באירופה ובארץ ישראל. יש לציין שקאופמן, שורק ורם מתייחסים אף הם לרעיון שכיבוש העבודה תרם ליחס האדיש להתעמלות בארץ ישראל, אך לא כסיבה עיקרית, לא בהשוואה להשפעת התרבות הגרמנית באירופה על אימוץ ההתעמלות כביטוי לרעיון 'יהדות השרירים', ולא בהתייחס למודל שפיתח אבן-זוהר.

חינוך גופני, התעמלות בעברית ו'הסתדרות המכבי'

הסבר נוסף ליחס האדיש של הממסד הארץ-ישראלי כלפי ההתעמלות ניתן למצוא על ידי בחינת האופן של לימוד חינוך גופני בבתי הספר ואופי פעילותה של 'הסתדרות המכבי'. בשנת 1903 נערך כנס היסוד של 'אגודת המורים' בזיכרון יעקב. בכנס השתתפו מורי העלייה הראשונה לצד המורים החרדיים של 'היישוב הישן'. למרות חילוקי הדעות החליטה ה'כנסייה' לכלול את החינוך הגופני כאחד מארבעת עיקרי החינוך של מערכת החינוך העברית החדשה, השכלה כללית, ערכים לאומיים, תחיית הלשון העברית וחינוך גופני שנועדו לחזק את הגוף ולעצב את הנפש כאופנים של הכשרה לחיי המעשה. אולם למרות הבנת חשיבות החינוך הגופני כמכשיר לעיצוב הדור החדש, לא עלתה באסיפת המורים כל הצעה קונקרטית לכלול את ההתעמלות בתכנית הלימודים.³⁷

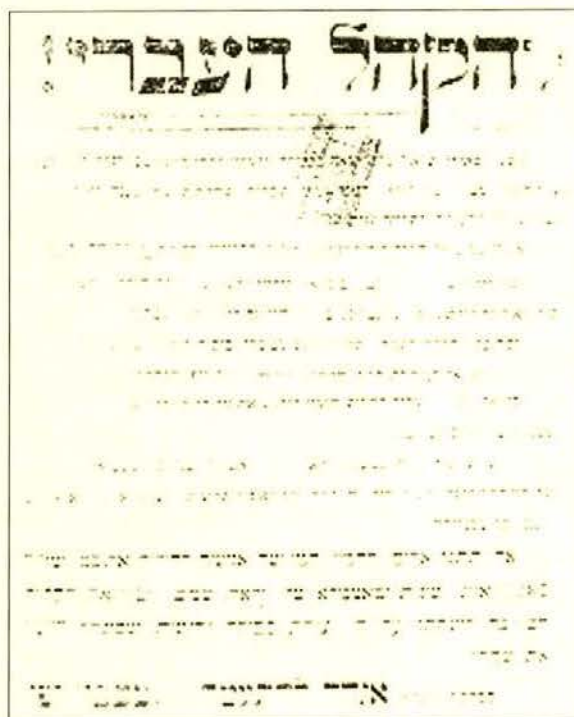
ייתכן שהתמיכה הרעיונית בהכנסת חינוך גופני לבתי הספר לא התגשמה בפועל בשל אופיו של החינוך הגופני כמקצוע לימוד. החינוך הגופני הוא מקצוע ייחודי לעומת מקצועות עיוניים, שבהם היו זמינות דידקטיקה ודרכי הכשרה. החינוך הגופני הצריך מהמורים שליטה בתנועות הגוף כדי שיוכלו להדגים את הנושא הנלמד; אך למורים לא הייתה שליטה מסוג זה והם לא יכלו לרכוש אותה באופן עיוני. מלבד זאת, שיעורי החינוך הגופני דורשים מכשירים, ומכשור כזה חסר בבתי הספר בארץ בתקופה זו.³⁸ כחלק מניסיונם 'להמציא' תרבות עברית, ביקשו מורי העלייה הראשונה לכלול את החינוך הגופני כרכיב בעיצוב האדם היהודי החדש. אולם בשל חוסר זמינותם של אנשי מקצוע ומכשירים שיוכלו להפוך משאלה זו למציאות התעכבה התפתחותו של החינוך הגופני. כאשר נמצאו המורים הראשונים, החל אמנם להתפתח החינוך הגופני במרחב בית הספר, אולם כתרבות שולית, למשל ביחס להשלטת השפה העברית.

'הסתדרות המכבי' לא הייתה יצירה מקומית של הנוער בארץ ישראל כמו אגודות השמירה, אלא שלוחה של ארגון כלל עולמי, וניסתה להימנע מהזהות פוליטית או מעמדית פנים ארצישראלית. יחד עם זאת נבדלה 'הסתדרות המכבי' מאגודות ההתעמלות היהודיות בגרמניה בהקפדתה על לימוד העברית והשימוש בה ובנסילת חלק במשימות ביטחוניות בערים. פעילות זו מדגישה ש'הסתדרות המכבי' תפסה את עצמה כארגון לאומי, על מעמדי בעל מטרות של חברות, שתפקידו להכשיר את פעיליו לתפקידים בשירות האומה. הארגון העיקרי שתמך בהקמת אגודות ההתעמלות ו'הסתדרות המכבי' היה 'מפלגת פועלי ציון'. מפלגה זו הקימה את ארגון 'השומר', ובהחלטות הועידה החמישית משנת 1908 יש התייחסות לנושא ההתעמלות: "עלינו להקים מליציה עממית, לעת עתה אין אנו מרחיקים לכת במידה כזאת ואנו מצטמצמים בייסוד אגודות להתעמלות, הודיינות והטפה להודיינות".³⁹ מכאן ניתן להבין שעבורם הייתה לאגודות

ההתעמלות משמעות של התאמנות כמעין קורס קדם צבאי, שתפקידו להכשיר את הגוף והנפש ללחימה בבוא היום. כאשר קמה הסתדרות המכבי ב־1913 פרסם יצחק בן צבי מאמר בעיתון המפלגה 'האחדות' שבו הוא הדגיש היבטים לאומיים נוספים של ההתעמלות:

רק כאן אפשרית התעמלות לאומית. אם נכון להיאמר כך, רק כאן יש מקום לחגיגות לאומיות הקשורות בארץ, שמקצתן נשארו מימי קדם ומקצתן נתחדשו בימינו [...] המשחקים והתחרויות בפסח ברחובות. ולבסוף רק פה נתאפשרה יצירת מונחים עבריים לספורט ומכשיריו.⁴⁰

לאור תמיכתן הפומבית של 'השומר' ו'מפלגת פועלי ציון' ב'הסתדרות המכבי' ניתן היה לצפות שיהיה שיתוף פעולה מעשי בינם. נותרה לנו אמנם עדות אחת לשיתוף פעולה



כרוז של אגודת מכבי הקורא להגן על השפה העברית כחלק מתפישת תפקידה בשרות האומה.

א יצחק בן צבי – מנהיג מפלגת 'פועלי ציון', ממקימי אגודות השמירה 'בר גיורא' ו'השומר' וחבר 'הסתדרות המכבי', ולימים נשיאה השני של מדינת ישראל.

מסוג זה, אולם שיתוף פעולה זה לא רק שלא הביא לעידוד נושא טיפוח הגוף, אלא אף הסתכם ביחס מזלזל כלפי ההתעמלות ופעילי 'הסתדרות המכבי'. עדות לכך בכתבה מפיו של השומר צבי נדב המופיעה בספר השומר. לפיו, ארגון 'השומר' בא בדרישה ל'הסתדרות המכבי' לשלוח להם שומרים: "אמרנו ל'הסתדרות המכבי': הבו לנו שומרים! על שום מה אתם נקראים 'מכבי'? רק בזכות זה שאתם עוסקים בספורט? תעזרו לנו בשמירה". 'הסתדרות המכבי' שלחה מתנדב יחידי – חסון, בריא, יליד יפו, שידע לדבר ערבית. בתחילה היו השומרים מרוצים ממנו וחשבו שיוכל אף ללמדם תרגילי התעמלות ובעיקר היאבקות. אולם בשל חוסר פנאי נזנח הרעיון: "ומתי יש פנאי להתעמל? [הדגשה שלי] תאמר לפני האוכל? הגוף עוד מיושן והבטן מציקה. ואחרי האוכל – גם אז אין חשק להתעמל. ה'חברמן' בעצמו התעייף מאד מלילות השמירה הראשונים ורצה לישון הרבה, ככל האפשר". צבי נדב מציין, שאף כי 'הבחור' ניסה להחזיק מעמד, הרי בסוף הוא עזב. סיבת העזיבה הייתה באוכל שחזר על עצמו מדי יום ביומו – לחם, עדשים וזיתים – שלא השתווה לאוכל שהיה רגיל אליו בעיר.⁴¹

לא ידוע על מאמר בעיתונות שהציג יחס ביקורתי כלפי ההתעמלות, אולם נשאר בידינו מכתב פרטי ששלח ל'הסתדרות המכבי' א"ד גורדון, שכאמור ראה את ראשית תיקונו של העם היהודי בעבודת כפיים. המכתב נשלח בשנת 1920 כמחאה על יציאת 'צעירי מכבי' להשתלמות בחוץ לארץ. מהמכתב ניתן להבין את שלילתה האידיאולוגית של 'הסתדרות המכבי' כארגון לאומי על רקע קדימותה של עבודת הכפיים. המכתב פורסם לבסוף ב'דבר' בשמונה בפברואר 1926, במלאות ארבע שנים למותו של א"ד גורדון:

יודע אני כי בקרב עמים אחרים ישנן הסתדרויות להתעמלות ולספורט והן אומרים עושות הרבה [...] אבל לאחרים [...] יש עם ומה יש לנו? היש לנו איכרים? ומה יהיו איכרנו? [...] שוב בני עם אחר, או נקווה לפועלינו הטבעיים, בעלי השרירים החזקים, הידיים הגסות שהם יבואו ויעבדו [...] אני הייתי מבין התעמלות וספורט בתור השלמה לעבודה או בתור הכנה לעבודה. אבל התעמלות וספורט בלבד בתור תנועה לאומית או בתור זרם מיוחד, שלא יביא לעולם את הנושאים בו לידי הכרת החובה לעבוד, בשעה שאנחנו נמצאים במצב כה קשה?⁴²

א בהשלמה למשפט הראשון במכתב יש לציין שהיו תנועות התעמלות לאומיות שהצליחו להגיע לידי השפעה בארצם כגון תנועת ה'סוקול' של העם הצ'כי ששימשה מושא להזדהות ל'הסתדרות המכבי'.

סיכום

במאמר זה ניסיתי להבין את הסיבות לאדישות הממסדית כלפי תרבות טיפוח הגוף בראשית המאה העשרים בארץ ישראל. אגודות ההתעמלות היהודיות החלו לקום בגרמניה כתרגום של רעיון 'יהדות השרירים' וזכו לעידוד ולהתייחסות בקונגרסים הציוניים. גם בארץ ישראל החלה בתקופה זו פעילות, ואפילו פעילות בולטת, בתחום זה, אולם הממסד התייחס אליה באדישות. מכיוון שאדישות זו מעולם לא נומקה בהצהרה רשמית נותר לנו רק לשער מה היו הסיבות לה. לשם כך נעזרתי במודל שפיתח אבן-זוהר לבחינת היווצרות התרבות בארץ ישראל. הסברו של קאופמן שעולי העליות הראשונות הגיעו ממזרח אירופה, בעוד אגודות ההתעמלות פעלו במרכז אירופה, והעובדה שבארץ ישראל לא היה נושא זה מפותח, מסביר לדעתי, את הקשיים שליוו יצירה תרבותית זו, שנודקה דווקא אז לעידוד כדי להתפתח. הסיבה, לדעתי, שבגללה פעילות זו לא זכתה לעידוד רשמי, למרות שהיא תאמה את דמות העברי החדש – חסון הגוף וזקוף הקומה, היא משום שההתעמלות נחשבה לסוג של תרבות פנאי בתקופה שקידשה את עבודת הכפיים כדרך לריפוי החברה והאדם היהודי. לכן, למרות ניסיונה של 'הסתדרות המכבי' ליטול עליה תפקידים לאומיים היא עדיין לא נתפסה כארגון לאומי, בין היתר מכיוון שהיו ארגונים אחרים, כגון ארגון 'השומר', שמילאו תפקיד זה בצורה מלאה יותר.

בחינת הנושא במאמר זה מסתיימת עם תחילת מלחמת העולם הראשונה שהביאה להפסקת 'חגיגות רחובות' ולהשעיית פעילותה של 'הסתדרות המכבי'. לאחר המלחמה, בשנת 1918, החלה תקופת המנדט הבריטי, והיא טמנה בחובה השפעות נוספות על תרבות טיפוח הגוף בארץ ישראל. בשנת 1926 הוקם 'הפועל' כהתאגדות של ספורט לפועלים, ולאחר שנה הוא הצטרף ל'אינטרנציונל הסוציאליסטי של ספורט הפועלים'. כאמור, חלק משולליה החריפים של ההתעמלות כתרבות שיש לטפח בארץ ישראל באו מקרב תנועת העבודה. מכאן ואילך עולות שאלות אחרות, והחשובות שבהן: (1) מה היו המשמעויות שניתנו לארגון 'הפועל', שהפכו עתה את הספורט וההתעמלות לדבר שראוי לטפחו באופן בלבדי על ידי ארגון של פועלים? (2) האם לאור משמעויות אלו ניתן לבחון באור שונה את היחס האדיש של מנהיגות היישוב היהודי בתחילת המאה העשרים כלפי ההתעמלות וכלפי 'הסתדרות המכבי'? שאלות אלה חורגות ממסגרת המאמר הנוכחי ומרמזות על כיוון אפשרי להמשך המחקר.

מראי מקום

- | | | | |
|----|--|----|---|
| 1 | אבן-זהר, עמ' 165-193. | 22 | האפרתי: 1990, עמ' 32. |
| 2 | נורדא, עמ' 117-118. | 23 | זמרי ובניהו: 1969, עמ' 41, 46. |
| 3 | קאופמן: 1993, עמ' 19. | 24 | שוויד: 1995, עמ' 13. |
| 4 | דורון: 1983, עמ' 80-83. | 25 | שורני: 1987, כרך ב', עמ' 665-667. |
| 5 | דורון: תשל"ז, עמ' 385-386. | 26 | שטאל: 1999, עמ' 229. |
| 6 | גיל: 1979, עמ' 81-82. | 27 | יקותיאל ותרדה: תשי"ז, עמ' 28. |
| 7 | דורון: 1983, עמ' 87. | 28 | זמרי ובניהו: 1969, עמ' 51-52. |
| 8 | גיל, 1979: עמ' 29-30. | 29 | רם: 2000, עמ' 320-398. |
| 9 | קאופמן: 1993, עמ' 19. | 30 | רם: 2000, עמ' 312. |
| 10 | גיל: 1979, עמ' 91-90. | 31 | שורק, עמ' 23. |
| 11 | קאופמן: 1996, עמ' 268. | 32 | קאופמן: 1996, עמ' 277. |
| 12 | דורון: תשל"ז, עמ' 396. | 33 | אבן-זהר: 1980, עמ' 171, 173. |
| 13 | נורדא: תשט"ו, עמ' 59-70. | 34 | אבן-זהר: 1980, עמ' 175-173. |
| 14 | קאופמן: 1993, עמ' 29. | 35 | הרצברג: 1990, עמ' 289. |
| 15 | דורון: 1983, עמ' 84-85 ודורון: תשל"ז, עמ' 419-414. | 36 | התעודה פורסמה בליווי הקדמה במאמרו של אלבריס, עמ' 160. |
| 16 | רם: 2002, עמ' 52 בתוך קאופמן וחריף. | 37 | רם: 2002, עמ' 60, 65. |
| 17 | קאופמן: 1993, עמ' 55. | 38 | רם: 2000, עמ' 67. |
| 18 | רם: 2000, עמ' 70. | 39 | את התעודה פרסם גולדשטיין: 1995, עמ' 7. |
| 19 | רם: 2000, עמ' 76-71. | 40 | בן צבי: תשכ"ו, עמ' 477-478. |
| 20 | יפה, כרך ג' עמ' 11. | 41 | ספר השומר: 1962, עמ' 151-150. |
| 21 | זמרי ובניהו: 1969, עמ' 41, 73, 91. | | |

מקורות

- אבן זהר, איתמר, 'הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ ישראל 1882-1948', **קתדרה**, 16 (1980), עמ' 171-173.
- אלבריס דרור, רחל, 'תעודה הגדעונים', **קתדרה**, 46 (1987), עמ' 147-168.
- אלמוג, שמואל, 'מיהדות השרירים לדת העבודה', **הציונות**, ט (1984), עמ' 137-146.
- בן צבי, יצחק, **זיכרונות ורשומות מהנעורים עד 1920**, ירושלים תשכ"ו.
- , (עורך), **ספר השומר**, תל אביב 1962.
- גולדשטיין, יעקב (עורך), **תקופת העלייה השנייה: חוברת מקורות לסמינר מ"א**, חיפה 1999.
- גיל, עמנואל (עורך), **פרקי קריאה בתולדות החינוך הגופני**, נתניה 1993.
- דורון, יהויקים, **הציונות המרכז אירופאית מול אידיאלוגיות גרמניות בין השנים 1914-1885 הקבלות והשפעות**, תל אביב תשל"ז.
- , 'הציונות הקלאסית והאנטישמיות המודרנית – הקבלות והשפעות (1883-1914)', **הציונות**, ח (1983), עמ' 101-57.

- האפרתי, נתן, 'ציוני דרך בתולדות ועד הלשון 1889-1892' לשון עברית, 3 (1990), עמ' 32-37.
- הרצברג, אברהם, הרעיון הציוני, ירושלים 1970.
- זמרי, אוריאל, ומאיר בניהו, החינוך הגופני והספורט בארץ ישראל עד מלחמת העולם הראשונה, נתניה 1969.
- יפה, אליעזר, 'לשאלת החינוך', רובין, יוסף (עורך), מושבי עובדים – אנתולוגיה, ג, תל אביב 1970, עמ' 10-11.
- יקותיאלי, יוסף, ודוד תדהר (עורכים), אלבום המכבי, תל אביב תשי"ז.
- נורדאו, מקס, כתבים נבחרים, א, ירושלים 1929-1930.
- קאופמן, חיים, הפועל בתקופת המנדט, חיפה 1993.
- , 'אגודות הספורט הציוניות – מספורט לאומי לספורט פוליטי', זמנים, 63 (1998), עמ' 81-91.
- , 'יסודותיו ומרכיביו הלאומיים של המושג יהדות השרירים', בתנועה, ג, 3 (1996), עמ' 261-282.
- , 'תהליכים היסטוריים שעיצבו את הספורט בישראל', החינוך הגופני והספורט, (דצמבר 1999), עמ' 5-9.
- רם, יצחק, תולדות התפתחות הרעיונות בתרבות הגוף בעם ישראל בעת החדשה והשפעתם על תכניות הלימוד ועל דפוסי הפעולה בהוראת החינוך הגופני בתקופת הישוב, ירושלים 2000.
- , 'יסודותיו הרעיוניים של החינוך הגופני בארץ ישראל בראשית המאה ה-20', קאופמן, חיים, וחגי חריף (עורכים), תרבות הגוף והספורט בישראל במאה העשרים, ירושלים 2002.
- שוויד, ישעיהו, 'הפעילות הגופנית במשנתו של הרמב"ם', בתנועה, ג, 1 (1995), עמ' 7-22.
- שורק, יחיעם, 'תרבות הגוף במשנתם של אבות התנועה הציונית', קאופמן, חיים, וחגי חריף (עורכים), תרבות הגוף והספורט בישראל במאה העשרים, ירושלים 2002.
- שטאל, אברהם, מוצא המילים, תל אביב 1999.